

**PILIHAN RAYA UMUM 14 (PRU-14) DAN TUMBANGNYA
BARISAN NASIONAL (BN) DI PARLIMEN SILAM
THE 14TH GENERAL ELECTION (GE-14) AND THE DEFEAT OF
BARISAN NASIONAL IN SILAM**

WAN SHAWALUDDIN WAN HASSAN¹, NORDIN SAKKE²,
JUSMAN AMAN SETIA³, DIANA PETERS⁴

Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah,
Jalan UMS, 88400 Kota Kinabalu, Sabah.

lawahs@ums.edu.my; dinums@ums.edu.my; dianap@ums.edu.my

ABSTRAK Sabah sering dianggap sebagai *fixed deposit* Barisan Nasional (BN) dan UMNO sejak 1994. Kemenangan yang sering dicapai dalam oleh UMNO/BN Sabah dan Sarawak dalam PRU sejak 1994, 1998, 2004, 2008 dan 2013 merupakan testimoni kepada realiti ini. Namun dalam PRU-14, BN gagal mempertahankan kedudukannya di Sabah apabila secara teknikal telah kehilangan kuasanya kepada Parti Warisan yang kemudian telah berkuasa di Sabah. Parlimen Silam yang merupakan *fixed deposit* BN, mereka telah kalah 4 – 0 kepada Parti Warisan. Makalah ini membincangkan antara isu yang membawa kepada kekalahan ini antara lain; kepimpinan, tidak peka kepada masalah penduduk setinggan, nepotisme, isu tanah, ESSCOM, kenaikan kos sara hidup dan 1MDB. Kaedah kualitatif telah digunakan dengan temu bual, pemerhatian dan kepustakaan. Temu bual telah dibuat dengan calon bertanding, ahli politik (UMNO) dan Parti Warisan serta masyarakat di Parlimen Silam. Makalah ini mendapati bahawa keengganan BN belajar dari segi sejarah bahawa rakyat Sabah dan pengundi Silam yang rasional memilih menukar kerajaan jika mereka tidak puas hati dengan kerajaan sebagaimana yang pernah berlaku pada 1976 (USNO), 1985 (Berjaya) dan 1994 (PBS). Kegagalan belajar dari sejarah mengakibatkan BN tumbang di Parlimen Silam dalam PRU-14, kubu kuatnya selama ini.

Kata kunci: Barisan Nasional, Parti Warisan, Silam, fixed deposit, PRU-14.

ABSTRACT Since BN/UMNOs entry into East Malaysia, Sabah and Sarawak was often referred to as BN/UMNOs fixed deposit states following their victory during the 1994, 1998, 2004, 2008 and 2013 general elections. However, GE-14 saw the change in BN's hold on Sabah when Parti Warisan came to power.

In the Parliament Seat of Silam, BN lost 4-0 to Parti Warisan. This article looks into the factors that contributed to this defeat amongst which was the lack of attention on the squatter problems, nepotism, land issues, ESSCOM, rising costs of living and IMDB. Qualitative methods such as interviews, observation, and secondary data i.e. newspapers, journal articles, books and internet were used. Interviews with contending candidates, political members from both BN and Parti Warisan, as well as the general community in Silam was carried out. The findings observed was the failure of BN to heed lessons from past elections whereby voters in Sabah would rationally vote to change governments if they were not satisfied with the government of the day, as was the case in 1976 (USNO), 1985 (Berjaya) and 1994 (PBS). It was this lack of attention to history which saw BN's lost over its stronghold in Silam during GE-14.

Keywords: *Barisan Nasional, Parti Warisan, Silam, fixed deposit, GE-14.*

PENGENALAN

Keputusan PRU-14 yang diumumkan pada 10 Mei 2018 tidak sebagaimana dijangkakan telah mengakibatkan Kerajaan Barisan Nasional (selepas ini BN) kehilangan fixed depositnya Sabah. Selama ini Kerajaan BN cukup berbangga dengan mitos Sabah sebagai fixed deposit mereka. Dalam PRU-13, kecuali kawasan bandar yang didiami oleh etnik Cina seperti di Kota Kinabalu dan Sandakan, BN menyapu bersih kerusi parlimen di Sabah membantu Kerajaan BN mengekalkan kuasa buat lima tahun lagi.¹ Sabah dan Sarawak sentiasa dirujuk sebagai *fixed deposit* BN memandangkan keupayaan menyediakan kerusi parlimen yang selesa memastikan mandat berterusan Kerajaan BN (Mohammad Nawab, 2017: 23–24). Sabah dan Sarawak masing-masing mempunyai 25 dan 31 kerusi parlimen (Oh, 2013). Mitos *fixed deposit* bermula apabila UMNO masuk ke Sabah pada tahun 1991. Bermula daripada tahun 1994, Kerajaan BN yang di dominasi oleh UMNO di Sabah sentiasa mendapat kemenangan yang selesa dalam PRU-PRU 1998, 2004, 2008 dan 2013. Begitu juga dengan Sarawak di bawah Parti Pesaka Bumiputera Bersatu cukup kebal sejak 1974 di bawah BN. Kemenangan selesa inilah yang menyebabkan BN mula merujuk Sabah dan Sarawak sebagai '*fixed deposit*.' Sebaliknya, Semenanjung Malaysia cukup sukar bagi BN menang

selesa dan selamat sebagaimana Sabah dan Sarawak. Parti-parti pembangkang seperti DAP dan PAS memberikan tentangan yang sengit kepada BN. DAP mempunyai kekuatannya di kawasan pengundi Cina, manakala PAS pula di negeri Kelantan, Terengganu dan Kedah.

Dalam PRU-14, bagi kawasan Parlimen di Sabah, BN kalah dengan hanya memenangi 10 kerusi sahaja. Tindakan lompat parti Datuk Wilfred Madius Tangau mengakibatkan BN kemudiannya mempunyai 9 kerusi parlimen sahaja. Bagi DUN pula, BN telah mendapat 29 kerusi berbanding dengan Parti Warisan (21) serta Pakatan Harapan, DAP (6) dan PKR (2). Berikutan keputusan Dr. Jeffrey Kitingan (Bingkor) dan Robert Tawik@Nordin dari Parti STAR untuk bekerjasama dengan BN membolehkan BN membentuk kerajaan pada 10 Mei 2018. Walau bagaimanapun, tindakan lompat parti oleh beberapa ADUN UMNO, iaitu Abdul Muis Picho (Sebatik); Hamisa Samat (Tanjong Batu); Osman Jamal (Balung); dan Jamawi Jaafar (Kemabong) serta dua ADUN Upko yang terlibat adalah Ewon Benedick (Kedamaian) dan Abidin Madingkir (Pagingatan) telah membolehkan kemudian Datuk Seri Mohd Shafie Apdal mengangkat sumpah menubuhkan kerajaan. Kerajaan BN (sebelumnya Perikatan) yang telah berkuasa sejak 1957 akhirnya terpaksa akur bahawa mereka kehilangan kuasa dalam PRU-14 iaitu setelah berkuasa selama 57 tahun. Kenyataan bahawa Sabah merupakan '*fixed deposit*' BN selama ini terbukti meleset. Buktinya, Parlimen Silam yang merupakan kubu kuat BN/UMNO selama ini telah turut terlepas ke tangan Warisan (Chin, 2018). Kekalahan BN kepada Parti Warisan memang tidak pernah digambarkan. Namun kalah 4-0, di Parlimen Silam merupakan sesuatu yang di luar jangkaan kepada BN/UMNO. Persetujuan yang telah dicapai antara PW dengan PKR iaitu tidak meletakkan calon dalam PRU-14 di pantai timur Sabah membantu melancarkan strategi PW. Lebih-lebih lagi, PKR turut membantu calon-calon PW dan perkara ini dilihat berlaku di Silam (Asri, 2018). Parlimen Silam (P.188) terdiri dari tiga kerusi Dewan Undangan Negeri iaitu N51 Kunak, N.50 Lahad Datu dan N49 Tungku. Parlimen Silam dikenali sebagai kawasan yang punya ahli UMNO paling ramai dianggarkan seramai 23,000 dan terbesar di Malaysia. Seorang wartawan veteran yang telah mengikuti perkembangan politik Sabah selama lebih tiga dekad menyatakan bahawa Lahad Datu tersangat kompleks kerana dua perkara, pertama kerana adanya berbilang suku bangsa dan keduanya, kerana adanya persaingan dalaman

(Mugunthan, 22 Mac 2018). Dua isu iaitu politik kesukuan dan persaingan dalaman yang akan disentuh dalam makalah ini.

Latar Belakang Parlimen Silam

Dari segi sejarah, Lahad Datu dibuka oleh pembesar Kesultanan Sulu, yang mula mencari tapak baru kerana keadaan di Kepulauan Sulu semakin kacau berkaitan dengan serangan pihak Sepanyol yang semakin rancak ke atas Kesultanan Sulu. Lahad dalam bahasa Bajau bermaksud tempat manakala Datu merujuk kepada pembesar Kesultanan Sulu yang disebut Datu. Bantuan Kesultanan Sulu kepada Kesultanan Brunei membolehkan wilayah pantai timur Borneo Utara telah diserahkan kepada mereka yang boleh dibahagikan kepada tiga, iaitu Marudu, Magindora dan Tirun (Mohamad Raduan, 1995). Meskipun pemberian wilayah ini dinafikan oleh Kesultanan Brunei, hakikat bahawa pantai timur Sabah telah diurus tadbir oleh Datu-Datu berketurunan Sulu tidak boleh diketepikan. Pemberian wilayah pantai timur Borneo Utara serta lukratifnya perdagangan dengan China telah mengakibatkan gelombang penghijrahan suku Bajau serta Sulu dari selatan Mindanao, Basilan serta Kepulauan Sulu yang pertama (Singh, 2000: 13).

Borneo Utara yang kaya dengan tripang, kulit kura-kura, sarang burung, kapur barus, sirip ikan yu dan mutiara yang merupakan komoditi yang dicari pedagang China. Datu-Datu dan pedagang Sulu telah menggunakan suku Bajau bagi mendapatkan komoditi yang sangat berharga ini terutama tripang, sirip ikan yu, kulit kura-kura dan mutiara, yang selebihnya melibatkan suku-suku lain. Kemakmuran dan kemasyhuran Kesultanan Sulu disebabkan perdagangan ini buat beberapa abad sehingga kemunculan Sepanyol di Nusantara yang kemudian telah melemahkan penguasaan dengan China (Warren, 2007, Warren, 2002). Gelombang penghijrahan kedua, berlaku selepas berlakunya konflik di selatan Filipina (Jubair, 1999). Di selatan Filipina, suku Bajau tunduk kepada Sulu kerana Kesultanan Sulu dan Datu-Datu, malah memperhambakan mereka Gelombang ketiga penghijrahan dari selatan Filipina berlaku sekitar 1985 ke atas iaitu selepas tamatnya konflik antara Muslim-Kristian di Filipina yang dianggap sebagai migran ekonomi (Ramli & Kamarulnizam, 2017 & 2018).

Namun di Sabah, suku Bajau mempunyai kedudukan yang tinggi dalam politik Sabah. Di bawah Kesultanan Brunei, suku Bajau diberikan kedudukan yang tinggi kerana hubungan istimewa dengan pembesar Kesultanan Brunei bergelar Pangeran yang menguasai pesisir pantai ataupun satu-satu sungai kawasan seperti Karambunai, Kota Belud, Api-Api, Mangkabong, Inanam serta Putatan (Gusni, 2008: 65–66). Di pantai timur Sabah, sebagaimana telah dijelaskan, pengaruh Kesultanan Sulu cukup ketara dari Marudu, Magindora dan Tirun. Di wilayah kekuasaan Kesultanan Sulu ini, kuasa politik berada dalam tangan Datu-Datu Sulu serta Ketua Bebas (Md Saffie, 2017: 221). Ketua Bebas terdiri daripada golongan aristokrat Sulu seperti Sarif dan datu dan masyarakat Bajau yang diberi gelaran ‘Panglima’ dan ‘Maharajah’ yang terpaksa membayar ufti tahunan kepada Kesultanan Sulu di Maimbung, Pulau Jolo. Penempatan suku Bajau terdapat berselerak dari Teluk Darvel sehingga pulau-pulau di Semporna kerana melarikan diri dari serangan Sepanyol di Pulau Jolo. Berikutnya pihak BNBC telah membuka stesen pentadbiran BNBC kedua di Silam, Teluk Darvel pada 1882. Ketika itu pihak BNBC berhadapan situasi aktiviti perhambaan yang berleluasa menjadi amalan oleh Kesultanan Sulu serta Datu-Datu. Institusi perhambaan penting bagi Tausug ketika itu kerana ia melambangkan status, semakin ramai hamba semakin kaya dan berkuasa seseorang. Sebagai satu pelaburan, hamba merupakan satu aset tangible yang mudah ditukar. Institusi ini memainkan peranan yang besar dalam ekonomi, sebagai unit pengeluaran dan medium pertukaran (Warren, 1997; Md. Saffie, 2017). Warren menjelaskan Kesultanan Sulu merupakan pemain utama serta Jolo menjadi pusat perdagangan hamba penting yang kemudian diambil alih oleh Kesultanan Bulungan selepas sekatan ke atas Jolo oleh Sepanyol pada tahun 1871 (Warren, 1997: 166).

Stesen Silam berhadapan ancaman daripada Ketua Bebas dari Pulau Omadal, iaitu Panglima Abdul Rahman apabila pentadbiran BNBC bertindak mahu menghapuskan amalan ini. Ancaman perlanungan oleh suku Bajau dari Pulau Omadal akhirnya ditamatkan dengan penghantaran kapal perang H.M.S Zephyr yang bertindak melakukan pengeboman yang memusnahkan penempatan serta sebanyak 30 buah perahu mereka (Ramli, 2004).² Tidak cukup dengan tindakan ini, pihak BNBC menggunakan pendekatan tanggungjawab kolektif iaitu apabila jenayah dilakukan dalam lingkungan satu kampung, semua akan bertanggungjawab untuk menangkap pihak yang

bersalah. Malah denda dikenakan sebanyak \$250 ke atas penduduk Pulau Omadal jika didapati terlibat dalam aktiviti perlanunan. Tindakan keras pihak BNCC berjaya membersihkan Omadal dari aktiviti perlanunan, dengan berundurnya Panglima Abdul Rahman dari pulau ini. Seramai 150 pengikut di bawah pimpinan Maharajjah Alani kemudian telah meninggalkan Omadal ke Silam dan kemudian menetap terus di sana (Warren, 1971: 72). Pendekatan yang telah diambil pentadbiran BNCC ke atas penjenayah suku Bajau mengakibatkan mereka telah diperkenalkan dengan satu cara kehidupan yang lebih sempurna. Di Silam misalnya, ada suku Bajau yang telah diterima BNCC, sebagai ketua suku Bajau, iaitu Panglima Laut dan turut membantu pihak kompeni dalam mempertahankan kedudukan daripada serangan lanun. Datoh Gumbah, juga dari suku Bajau turut dilantik sebagai Majistret Native oleh BNCC. Jelas Warren,

.... because their maritime life-style was characterized by a poverty of material culture, Bajau villages could be easily abandoned and rebuilt. Essential to the establishment of thorough control in the region would be a reorientation of the Bajau toward a surplus productivity involving them in a cash economy and in more sedentary habits.

(Warren, 1971: 78)

Berdasarkan penjelasan Warren, suku Bajau serta Suluk sudah pun bertapak di Silam sejak akhir abad kesembilan belas lagi dan mereka bukannya berada di Sabah selepas merdeka.

Demografi

Dari segi demografi, Parlimen Silam merupakan kawasan yang didiami oleh masyarakat yang pelagai terdiri dari Bajau, Bugis, Melayu, Idaan, Suluk, Jawa, Sungai, Timor, Kadazan, Dusun, Kokos, Tidong, Iranun dan Cina (Pejabat Daerah Lahad Datu, 2013) juga India. Parlimen Silam mempunyai penduduk berdasarkan Banci Penduduk Tahun 2010, iaitu 260,924 orang dengan lelaki seramai 51.3 peratus sementara wanita pula 48.7 peratus. Parlimen ini mempunyai seramai 61,014 pengundi berdaftar, namun 40.0 peratus penduduk terdiri dari bukan warganegara. Dari segi suku etnik, Bajau-Suluk (21.7 peratus),³ Bugis (22.4 peratus), Melayu (19.9 peratus) dan Cina (10.6 peratus) (SPR, 2018). Parlimen ini juga merupakan kawasan asalnya

suku Idaan, satu-satunya terdapat di Kampung Sepagaya, Kampung Terusan, Kampung Tabanak, Kampung Dewata, Kampung Binuang, Kampung Bikang dan Kampung Segangan. Dianggarkan jumlah suku ini kurang dari 20,000 atau lebih kurang 10 peratus.⁴ Suku Idaan terkenal bergantung pendapatan dengan perusahaan sarang burung di Gunung Madai.

Politik Silam

UMNO/BN mula bertapak di Sabah pada tahun 1994. Sebelum itu, Lahad Datu menjadi kubu kuat USNO. USNO dipimpin oleh Tun Mustapha sebelum kemasukan UMNO ke Sabah. Tun Mustapha sendiri merupakan seorang Bajau-Suluk dari Kudat yang berjaya menyatukan umat Islam di seluruh Sabah di bawah Tun Mustapha (Mohammad Agus, 2006: 219). Berketurunan Datu yang diwarisi dari bapanya dan menjadi O.K.K (Orang Kaya Kaya) kelas pertama (Luping, 1994). Oleh itu, ramai pemimpin Islam di setiap daerah telah menyertai USNO termasuk di Lahad Datu. Tun Mustapha merupakan pemimpin Islam Native yang menyokong Persekutuan (Tilman, 1976) Di Kunak, salah seorang orang kuat Tun Mustapha ialah Salim Bacok yang kemudian telah dilantik menjadi YB Kunak. Salim menjadi YB Kunak selama beberapa penggal dan mempunyai ramai pengikut terutama keturunan Bugis selain suku Bajau-Suluk di Kunak.

Tokoh yang turut terlibat membawa masuk UMNO ke Sabah ialah Tan Sri Sakaran Dandai, tokoh Bajau (beliau merupakan Bajau Kubang) yang berasal dari Semporna. Sakaran bekas tokoh USNO mengecewakan Tun Mustapha, membawa UMNO ke Sabah. Sakaran juga membuat percaturan dengan membawa masuk tokoh-tokoh Bajau dari Semporna dalam politik Silam kerana sebelum ini Lahad Datu berada dalam Parlimen Semporna (Haji Ismail, 17 Jun 2018). Menurut Haji Ismail O.T. Ator, “Sakaran merasa perlu melakukan sesuatu untuk memperkukuhkan suku Bajau-Suluk dalam politik Lahad Datu dengan memasukkan suku Bajau-Suluk dari Semporna” (Haji Ismail, 17 Jun 2018). Antara tokoh-tokoh politik suku Bajau dari Semporna ialah Datuk Askalani Abdul Rahim, Abdillah Hamid, Datuk Yusof Amat Jamlee, Datuk Samsu Baharun, Salleh Kalbi dan Datuk Yusof Apdal. Terbukti dalam beberapa penggal, suku Bajau-Suluk mula bertambah di Lahad Datu.⁵ Tidak hairan bila seorang responden menyatakan bahawa pengundi Bajau-

Suluk merupakan ‘*fixed deposit*’ BN di Parlimen Silam (Ahmad, 3 Oktober 2018). Ini bermakna pengundi Bajau-Suluk merupakan penyokong kuat BN. Penglibatan suku Bajau-Suluk dari Semporna jelas tidak disenangi oleh penduduk tempatan terutama suku minoriti Idaan.

Berbeza dengan suku Bajau-Suluk yang lebih dominan dalam konteks penyertaan mereka dalam politik Silam, prestasi politik suku Idaan tidak begitu cemerlang. Perbandingan memang tidak boleh dibuat dengan suku Bajau-Suluk yang mempunyai lebih ramai YB sama ada di peringkat parlimen mahupun DUN. Suku Idaan sebaliknya mempunyai tiga YB sahaja iaitu Tuan Johari Arif, Datuk Mohamaddin Ketapi dan Datuk Datu Nasrun Datu Mansur, yang berketurunan Suluk (bapa) manakala Idaan (ibu) (Haji Murshid, 17 Jun 2018. Lihat juga Ramli *et. al.*, 2017). Tuan Johari Arif menjadi YB ketika era USNO berkuasa. Datuk Mohamaddin Ketapi pula menjadi YB selama dua penggal iaitu ketika era PBS berkuasa di Sabah iaitu dari 1986 & 1990. Mohamaddin pernah juga dilantik sebagai Pembantu Menteri Kementerian Perindustrian Sabah, manakala Nasrun pula dua penggal di DUN (2004 & 2008) dan sepenggal di Parlimen iaitu pada 2013, Nasrun sempat dilantik sebagai Timbalan Menteri Perladangan, Perusahaan & Komoditi. Jadi meskipun sedikit, suku Idaan mempunyai perwakilan sebagai Pembantu Menteri di Sabah dan Timbalan Menteri di Putrajaya berbanding suku Bajau.

Calon-calon PRU-14

Parlimen Silam secara tradisinya merupakan kubu kuat BN sejak kemasukan UMNO ke Sabah pada 1991. Meskipun perasaan tidak puas hati dalam kalangan pengundi suku Idaan dengan isu calon import iaitu Bajau dari Semporna, namun kemenangan tetap berpihak kepada BN. Sebagaimana dijelaskan sebelum ini, isu calon import dari Semporna memang bukan perkara baharu kepada pengundi Parlimen Silam di Lahad Datu. Calon BN-Lahad Datu kali ini Datuk Mohammed Yusof Apdal, yang mempertahankan kerusi yang ditandingi beliau dalam PRU-13 diuji dengan isu keluarnya abangnya dari UMNO yang kemudian telah menubuhkan PW. Datuk Yusof berhadapan pesara polis, Haji Dumi Pg Masdal wakil PW. Meskipun Datuk Yusof pernah dipertikaikan asal usulnya dari Semporna, namun sepanjang

menjadi YB di Lahad Datu sebelum itu, beliau telah membuktikan kepada pengundi Lahad Datu mengenai sifat pemurah beliau serta sikap tidak pernah menolak jemputan ke acara-acara yang diadakan rakyat meskipun jauh dari Lahad Datu. Realitinya Datuk Yusof dihormati oleh kawan dan lawan di Lahad Datu. Sehingga sebelum PRU-14 tersebar khabar angin yang menyebut Datuk Yusof akan bertanding di Parlimen Silam, manakala Datuk Datu Nasrun pula di DUN Lahad Datu (Fitri, 2018). Walau bagaimanapun, bila senarai diumumkan oleh Tan Sri Musa, Datuk Yusof tersenarai bertanding di DUN manakala Datuk Datu Nasrun kekal di Parlimen.

Manakala di Kunak, meskipun berhadapan pertandingan 4 penjurua namun Datuk Nilwan Kabang dilihat seolah-olah seorang veteran turun menentang cucu saudaranya yang masih hingusan dalam politik yang mewakili PW. Hussein Ibnu Hassan iaitu calon PW yang sepatutnya turun bertanding terpaksa digantikan dengan Norazlinah Arif di saat akhir. Di Tungku, kematian Datuk Mohd Suhaili Said telah menimbulkan kegelisahan berikutan calon BN yang menggantikan Allahyarham, Puan Mizma Apehhdullah yang agak kontroversi. Malah Mizma berhadapan dengan calon PW anak tempatan, bekas ahli serta Bendahari UMNO Tungku, Assaffar P. Alian dalam pertandingan 4 penjurua. Manakala P.188 Silam, juga berhadapan pertandingan 4 penjurua dengan calon BN, Datuk Datu Nasrun Datu Mansur berhadapan calon-calon yang kurang dikenali kecuali wakil PW, Datuk Mohamadin Ketapi bekas ADUN-PBS 1990. Meskipun Datuk Datu Nasrun tidak begitu popular kepada pengundi Silam, namun peluang BN kalah memang di luar jangkaan.

Isu-isu PRU-14: Lokal dan Nasional

Dalam PRU-14 di Parlimen Silam P.188, agenda utama rakyat ialah Sabah adalah ‘ubah’! Pengundi Silam mahu mengubah kerajaan dengan menolak BN yang berkuasa. Mereka yang dimaksudkan di sini melibatkan semua peringkat rakyat daripada golongan rakyat di bandar dan luar bandar termasuk belia. Di Bandar Lahad Datu, kelompok setinggan merupakan sebahagian daripada pengundi Parlimen Silam.⁶ Namun tidak seperti warganegara lain yang lebih bernasib baik, mereka tergolong sebagai setinggan, hidup merempat di atas tanah kerajaan mahupun milik persendirian. Pada bila-bila

masa penduduk setinggian boleh dihalau. Dengan lain perkataan, penduduk setinggian ini bergantung hidup pada belas ehsan pihak berkuasa mahupun orang perseorangan. Sebahagian besar daripada penduduk setinggian terdiri dari suku Bajau-Suluk dan Bugis. Status sebagai setinggian telah meninggalkan stigma yang negatif iaitu mereka dianggap sebagai pendatang (Haji Iman, 30 September 2018). Kesilapan hanya kerana mereka tinggal di kawasan tanah yang belum diwartakan. Lebih malang lagi, daripada keseluruhan kampung yang terdapat di bandar ini. Cuma sebilangan sahaja telah diwartakan oleh pihak kerajaan sebagai kawasan perkampungan. Antara kampung yang telah diwartakan adalah seperti Sepagaya, Terusan, Binuang, Tabanak, Kokos, Kampung Jawa, Bikang, Segangan, Kampung Silam Lama dan Kampung Silam (Ahmad, 3 Oktober 2018). Usaha mewartakan kampung-kampung lain telahpun dibuat, misalnya oleh bekas wakil rakyat sebelum ini⁷, malang sekali usaha tidak diteruskan oleh pemimpin berikutnya dan telah terbengkalai begitu sahaja. Isu inilah yang ditagih oleh rakyat di kawasan setinggian ini sejak sekian lama. Malangnya YB Nasrun⁸ serta Yusof gagal menangani isu kritikal ini.⁹ Keadaan diburukkan lagi disebabkan status kampung-kampung ini sebagai setinggian telah mengakibatkan Pejabat Daerah Lahad Datu mengabaikan terus dari projek-projek pembangunan.¹⁰ Jika adapun projek pembangunan ia telah disekat oleh Pejabat Daerah. Meluat dan marah dengan sikap Kerajaan BN yang telah diundi sejak 1994, penduduk setinggian merasakan sudah sampai bagi mereka untuk menukar kerajaan yang mampu mengubah nasib kehidupan mereka. Sementara itu, PW telah mula menghidu masalah kronik yang dihadapi penduduk setinggian ini dan mula menyasarkan ceramah yang diadakan di kawasan penduduk setinggian ini. PW dalam ceramah yang diadakan telah menjanjikan kepada penduduk setinggian bahawa jika mereka terpilih sebagai kerajaan masalah yang dihadapi penduduk setinggian akan ditangani. Malahan, sepanjang siri kempen pilihan raya oleh Shafie Apdal di beberapa kawasan ini, beliau menjanjikan bahawa isu ini akan ditangani, sekiranya PW mendapat kuasa.

Amalan nepotisme di Parlimen Silam juga banyak memberikan kesan kepada rakyat marhaen. Amalan yang mengutamakan saudara mara atau rakan yang dikenali ini menafikan hak golongan yang sepatutnya berkecukupan mendapatkan bantuan dari pihak kerajaan. Bagi rakyat marhaen di bandar, rumah PPR merupakan satu contohnya bagaimana amalan nepotisme

berlaku. Pemohon yang sepatutnya layak tidak mendapat kuota disebabkan oleh ia sudah dipenuhi oleh pemohon yang menggunakan orang dalam, berkemampuan serta tidak layak.¹¹ Akhirnya rakyat marhaen yang sangat memerlukan rumah PPR kecewa tidak mendapat apa yang diharapkan. Dari segi fasiliti, rakyat mengeluh sukar mendapatkan rawatan di klinik desa dan Hospital Lahad Datu sendiri kerana ketiadaan doktor pakar sehingga kes-kes kronik terpaksa dirujuk ke Kota Kinabalu. Tidak semua rakyat di Lahad Datu mempunyai kemampuan untuk membiayai kos perjalanan, makan serta tempat tinggal sewaktu di Kota Kinabalu. Parti BN dilihat tidak peka dengan kesusahan dan kepayahan rakyat di luar bandar. Di luar bandar juga, isu yang penting ialah prasarana pendidikan masih lagi daif. Misalnya struktur bangunan sekolah yang tidak dibaiki walaupun sudah menerima aduan daripada pihak sekolah dan penduduk kampung.

Bagi golongan luar bandar, bantuan yang diberikan oleh BN sudah tidak relevan seperti dalam kata seorang responden, “balik-balik bagi tangki biru, zink dan papan *plywood* untuk membaiki rumah.” Namun demikian kemudahan asas seperti bekalan air bersih, jalan raya dan juga kemudahan elektrik tidak dibaikpulih sehingga rakyat luar bandar jemu dengan tindakan wakil rakyat mereka. Baikpulih cuma akan dilakukan lima tahun sekali tanpa tindakan susulan. Bagi golongan belia, pengaruh media sosial seperti FB, Blog dan Twitter cukup berpengaruh dalam kalangan mereka. *Cyber trooper* PW dilihat lebih mantap dan efisien dalam mencanang parti mereka sentiasa diikuti perkembangan oleh golongan belia. Media seperti akhbar arus perdana serta televisyen dianggap sebagai alat propaganda kerajaan yang langsung tidak menarik perhatian golongan ini. Golongan belia merasakan bahawa kerajaan gagal memahami hasrat serta kehendak mereka. Oleh itu tidak menghairankan golongan belia tidak mengambil peduli serta peka dengan perkembangan sebelum ini seperti rancangan-rancangan pembangunan yang telah dilaksanakan serta pencapaian oleh BN.

Isu kepimpinan merupakan isu yang dominan dalam PRU kali ini. Dari peringkat parlimen sehingga DUN isu kepimpinan timbul. Di Parlimen Silam, persaingan berlaku antara Nasrun, merupakan penyandang Ketua Bahagian dicabar oleh Yusof Apdal. Di Silam, nama Datuk Datu Nasrun tidak begitu popular dalam kalangan pengundi bahagian. Sikap tidak mesra rakyat,

kedekut dan anti-Bajau antara punca beliau tidak popular. Dalam pemilihan ini Nasrun telah kalah dalam pemilihan Ketua UMNO Bahagian Silam kepada Datuk Yusof Apdal. Kekalahan Nasrun kepada Yusof menjatuhkan reputasi beliau dalam kalangan masyarakat di Parlimen Silam. Tidak dapat dinafikan bahawa persaingan antara kedua pemimpin UMNO, Nasrun dan Yusof ini merupakan persaingan antara suku Idaan dan Bajau-Suluk yang memang cukup ketara di Silam. Moto Yusof semasa pemilihan 2013, “Saya rasakan perlunya usaha untuk merakyatkan parti ini khususnya di Silam kerana ia merupakan satu kelemahan yang kita perlu atasi dan menjadi matlamat saya untuk mendekati UMNO dengan rakyat” (*Utusan Malaysia*, 2013). Persaingan kedua-dua pemimpin di Silam jelas terbawa-bawa dalam PRU-14, apabila Nasrun dan Yusof membawa haluan masing-masing. Lebih ketara lagi apabila jentera Parlimen Silam bergerak berasingan dari jentera DUN Lahad Datu seolah-olah tiada penyelarasan. Ringkasnya, perkara ini cukup menjejaskan persiapan BN Silam serta DUN Lahad Datu.

Di Kunak, rakyat mahukan perubahan dengan menolak kepimpinan Datuk Nilwan Kabang yang menang dalam PRU-13. Nilwan tidak digemari oleh orang-orang Kunak kerana melebihi ‘Singh’ berbanding rakyat.¹² Bagi penduduk Kunak, Nilwan lebih banyak menghabiskan masa di Kota Kinabalu dan bukannya bersama rakyat di Kunak. Oleh itu, beliau jarang dilihat bersama rakyat di Kunak. Seorang responden menyatakan bahawa Kunak perlukan YB yang lebih muda dan dinamik.¹³ Seorang responden lagi menjelaskan yang Nilwan tidak mampu memenuhi janji membawa pembangunan ke Kunak. Malangnya, Nilwan Kabang merupakan calon *favorite* Musa dan dikaitkan pernah menjadi rakan sekolah ketika belajar di Kota Kinabalu. Nilwan ketika ditemu bual menyatakan, “rancangan membina perpustakaan Kunak, mini stadium untuk belia dan bangunan rumah kedai”. Malah, Nilwan mahukan rakyat Kunak sendiri memiliki bangunan tersebut berbanding orang luar. Nilwan juga menyentuh memajukan dua bidang yang menjadi kekuatan Kunak iaitu industri rumpai laut serta pelancongan bagi mewujudkan peluang pekerjaan kepada rakyat Kunak. Misalnya bagi industri rumpai laut, mempelbagaikan kegunaan rumpai laut serta menarik pelabur melabur. Manakala, dalam bidang pelancongan beberapa tempat berpotensi menarik pelancong seperti kolam air panas, sarang burung serta Bukit Tingkayu (yang dikaitkan dengan kubu Jepun ketika Perang Dunia Kedua dahulu). Mengetahui

bahawa GST menjadi isu serangan rakyat terhadap kerajaan, Nilwan membela usaha memperkenalkan sistem percukaian baharu ini berbanding SST. Nilwan menjelaskan bahawa berbanding negara-negara lain yang mengenakan GST, 6 peratus yang dikenakan di negara ini adalah yang terendah. Lebih signifikan lagi GST berjaya mengelakkan penyelewengan berbanding SST. Tambah Nilwan lagi, peniaga-peniaga Cina suka GST kerana bila lebih bayar, kerajaan akan membayar balik wang lebih kepada mereka. Malah rungutan rakyat mengenai kos sara hidup dikaitkan dengan GST ditutup oleh pemberian BRIM oleh kerajaan. Oleh itu kehilangan pendapatan oleh rakyat sebanyak RM1,000 telah digantikan dengan wang BRIM (Nilwan, 27 April 2018).

Hal yang sama turut berlaku di DUN Tungku. Seperti di Lahad Datu dan Kunak, DUN ini turut berhadapan masalah kepimpinan yang serius. Kepimpinan Negeri dan Pusat dilihat seolah-oleh tidak mengindahkan hasrat mereka untuk meletakkan calon anak jati Tungku menjadi wakil bagi menggantikan arwah Datuk Suhaili. Pencalonan Misma Apehhdullah sebagai calon amat mendukacitakan harapan pengundi Tungku. Misma merupakan calon wanita¹⁴ isu kedua ialah Misma dilihat bukan calon anak tempatan kerana status beliau dikaitkan dengan bapanya dari seberang, iaitu selatan Filipina. Tambahan pula Tungku merupakan kawasan keselamatan yang memerlukan wakil rakyat lelaki yang dilihat paling layak dan sesuai. Sebenarnya sewaktu arwah Suhaili masih hidup, suku Bajau di Tanjung Labian cukup kritikal terhadap YB mereka yang dikatakan tidak pernah menjenguk rakyat.¹⁵ Hal ini tidak dapat dielakkan kerana arwah berdarah Idaan di sebelah bapa, manakala Suluk di sebelah neneknya dan sudah tentu tidak disenangi oleh suku Bajau (Sani, 29 Jun 2018).

Kelemahan kepimpinan iaitu sikap terlalu percaya kepada orang kanan memakan diri pemimpin BN. Kebanyakan orang kanan ini mengambil kesempatan dan tidak jujur serta tidak mempedulikan aduan rakyat. Apa yang disampaikan kepada YB semuanya yang mulus-mulus serta enak didengar. Tiada kedengaran langsung masalah rakyat disampaikan kepada YB. YB tidak menerima aduan dan tidak maklum berhubung kekurangan ini. Sebagai contoh peruntukan bantuan Hari Raya di mana ramai rakyat yang tidak berkemampuan sepatutnya mendapat bantuan telah tidak menerima bantuan yang memang dihaskan kepada mereka. Sebaliknya kebanyakan yang

mendapat ialah keluarga orang kanan dan juga orang yang kenalan mereka sahaja. Kepercayaan YB yang keterlaluan kepada orang-orang kanan mereka ternyata memakan diri sewaktu pilihan raya.

Satu lagi isu lokal yang membawa kepada kekalahan BN di DUN Lahad Datu ialah kebakaran yang berlaku di kawasan setinggian (Wan Shawaluddin & Ramli, 2007). Sayugia dijelaskan kebanyakan penduduk setinggian (bukan warganegara) ini merupakan pengundi setia BN dalam PRU sebelumnya (Wan Shawaluddin & Md Saffie, 2008; Wan Shawaluddin, Ramli & Ahmad Mosfi, 2012). Mereka dikatakan merupakan penyokong parti pemerintah bagi melindungi koloni setinggian serta bagi mendapatkan dokumen bagi meneruskan kehidupan tanpa diganggu di negara ini (Wan Shawaluddin & Ramli, 2007 dan Wan Shawaluddin & Md Saffie, 2008). Bahkan ketika pilihan raya, tenaga mereka digunakan bagi kerja-kerja menampal poster atau menggantung banner bagi calon-calon yang bertanding. Bagi calon parti pemerintah yang bertanding, sokongan penduduk setinggian ini dalam bentuk undi yang dibuang bakal menjamin kemenangan dalam pilihan raya. Kebakaran yang sering berlaku ini dikaitkan dengan tindakan Pejabat Daerah dalam usaha untuk membersihkan imej Bandar Lahad Datu dari pendatang atau penduduk setinggian selari dengan usaha Kementerian Kerajaan Tempatan & Perumahan (KKTP) mencapai setinggian sifar (KKTP, 2018). Setinggian merupakan cabaran dihadapi setiap pihak berkuasa tempatan di Sabah dan perkara ini terkandung dalam cabaran yang dihadapi mereka (KKTP, 2018). Memandangkan ramai pendatang tinggal di kawasan setinggian, ia menjadi sasaran pihak Pejabat Daerah Lahad Datu. Oleh itu notis dinaikkan meminta penduduk berpindah sebelum tindakan perobohan dilakukan oleh Pejabat Daerah dengan bantuan ESSCOM. Namun, penduduk setinggian yang terlibat sering kali telah meminta campur tangan UMNO bagi menyelesaikan masalah ini. Menurut sorang responden, “Mereka gunakan tiket UMNO untuk kebal dari penguatkuasaan.” Kebiasaannya pendatang baru dari Filipina dan Indonesia sering menumpang di rumah saudara mara atau kenalan.¹⁶ Selepas mereka sudah bekerja dan membawa keluarga mereka ke Sabah, rumah akan dibina berhampiran dengan rumah ditumpang. Tidak hairan kawasan setinggian membesar dalam sekelip mata setelah dibersihkan pihak berkuasa atau selepas terbakar.¹⁷ Tiga kampung setinggian yang terlibat, misalnya Singgah Mata (di dominasi Bajau), Pancuran (di dominasi Bugis) dan

Bakau Baru (di dominasi Bajau-Suluk). Kebakaran yang berlaku di kawasan perkampungan telah menyebabkan pengundi yang terdiri dari setinggan (bukan warganegara) mengugut untuk tidak mengundi PW sebagai protes.

Selain isu kawasan setinggan dibakar yang melibatkan Pejabat Daerah, penduduk setinggan juga berhadapan masalah lain iaitu kesukaran untuk memperbaharui lesen perniagaan mereka. Pejabat Daerah Lahad Datu didapati cuma melayan penduduk kampung yang diwartakan sahaja bagi mendapat lesen perniagaan. Masalahnya ada penduduk yang mengusahakan perniagaan atau membuka bengkel telah membuat pinjaman dari agensi-agensi seperti TEKUN, Amanah Ikhtiar Malaysia, Bank Rakyat ataupun MARA yang memerlukan lesen perniagaan untuk menyokong permohonan pinjaman mereka. Ketiadaan lesen perniagaan telah menyebabkan permohonan bagi mendapatkan pinjaman telah ditolak. Keadaan ini menimbulkan keberangan mereka yang terbabit. Dasar keras Pegawai Daerah Lahad Datu ini telah menyebabkan beliau tidak disukai penduduk setinggan sehingga pernah menerima ugutan dari penduduk setinggan. Perkara yang sama turut berlaku di Daerah Kecil Tungku yang mempunyai Pejabat Pembantu Pegawai Daerah yang terpaksa mengikut arahan dari Pejabat Daerah Lahad Datu turut menjalankan dasar yang sama. Di Tungku, kampung yang diwartakan cuma melibatkan Kuala Teburi, Seri Darul, Nala, Berigas, Ulu Tungku, Telisai, Tanagian, Tambisan, Tanjung Labian dan Lok Buani. Sifat terlalu tegas yang diamalkan menyukarkan rakyat untuk memperbaharui lesen perniagaan (bengkel, kedai runcit mahupun kedai makan). Hal ini menyebabkan kemarahan penyokong tegar BN yang kemudian menyokong parti pembangkang terutama PW.

ESSCOM juga turut menjadi isu dalam PRU-14, sejak berlakunya insiden Tanduo pada Mac 2013, rakyat telah dijanjikan oleh Najib dengan berbagai inisiatif bagi memperkasakan keselamatan wilayah timur Sabah ini (Eko Prayitno, 2014, Ramli & Eko Prayitno, 2015 dan Ramli & Zainus Sagi, 2017). Satu janji ditagih amnya oleh rakyat di Silam dan khususnya di Tungku ialah pembinaan markas ESSCOM di Tanjung Labian yang dianggarkan bernilai RM400 juta (Ramli *et. al.* 2016 dan Sani, 29 Jun 2018). Namun selepas lima tahun insiden, ternyata tiada sebarang perkembangan positif mengenai pembinaan markas yang dijanjikan. Ini seolah-olah menjelaskan sikap tidak

serius Putrajaya terhadap keselamatan rakyat di wilayah timur, khususnya di Tungku.¹⁸ Rungutan juga timbul dalam kalangan nelayan ekoran pelaksanaan perintah berkurung membabitkan kawasan Tungku (Ramli & Mohd Zambri, 2015).¹⁹ Pelaksanaan perintah berkurung dari jam 6 petang sehingga 6 pagi memberi kesan kepada pendapatan nelayan tradisional Tungku. Tambahan lagi kebanyakan nelayan tradisional sangat bergantung kepada penggunaan 'pump bot' dalam menjalankan aktiviti mereka (Lihat misalnya Ramli & Wan Shawaluddin, 2006). Malangnya 'pump bot' telah diharamkan penggunaannya oleh ESSCOM bermula 7 Januari 2017 kerana telah disalahgunakan oleh pihak musuh bagi aktiviti penculikan terutama di kawasan pantai timur Sabah.

Satu lagi isu utama di parlimen ini adalah berkait dengan isu tanah (Lee, 2015). Dalam hal ini, terdapat tuduhan bahawa beberapa kawasan tanah milik penduduk di beberapa daerah di Parlimen Silam ini telah diambil oleh pihak kerajaan negeri terdahulu. Tuduhan utama penduduk adalah bekas Ketua Menteri Sabah. Musa Aman menjadi dalang kepada rampasan tanah terbabit. Dalam kes di DUN Kunak, misalnya isu persaingan tanah di antara penduduk tempatan dan koperasi di Tingkayu terus menjadi salah satu isu yang melemahkan pihak BN. Dalam hal ini, tanah penduduk kampung di Tingkayu yang telah ditanam dengan kelapa sawit dikatakan telah diambil alih oleh pihak Koperasi melalui persetujuan kerajaan negeri di bawah Musa Aman. Ini menyebabkan beratus-ratus penduduk menyatakan bantahan mereka ke atas isu tersebut. Para penduduk di Kunak menunjukkan protes mereka dengan beberapa cara termasuk memprotes, menggunakan saluran politik dan sebagainya. Malangnya dalam hal ini, wakil rakyat BN di Kunak dan Parlimen Silam tidak pernah menunjukkan keikhlasan untuk membantu penduduk kampung mendapatkan semula tanah milik mereka ataupun mendapatkan pampasan ke atas tanah yang dirampas. Isu tanah seperti ini tidak hanya terhad di Tingkayu, tetapi ia menjadi salah satu isu yang sangat besar dalam konteks Parlimen Silam. Namun berbeza dengan BN, para pemimpin PW berjanji akan menyelesaikan masalah berkait dengan tanah sekiranya mereka mendapat kuasa kelak. Ini menjadikan PW dapat diterima dalam kalangan penduduk di Parlimen Silam kerana janji yang mereka berikan untuk menyelesaikan masalah tanah yang dihadapi oleh penduduk kampung terbabit.

Isu Najib dan 1MDB juga merupakan isu besar yang memberi impak ke atas pengundi di Silam. 1MDB dilihat oleh pengundi Silam, telah digunakan oleh Najib untuk menghalalkan tindakan menggunakan dana dari Tabung Haji, Kumpulan Wang Simpanan Pekerja (KWSP), Kumpulan Wang Amanah Pekerja (KWAP), FELDA serta hasil pendapatan daripada GST secara sewenang-wenangnya. Hal ini dilihat seolah-olah rakyat terpaksa menanggung bebanan hutang 1MDB yang telah dicituskan oleh Najib. Apatah lagi isu 1MDB telah digunakan oleh pembangkang dan telah berjaya mempengaruhi rakyat terutama sekali waktu mengundi. Datuk Shafie Haji Apdal dalam kempenya ke seluruh Sabah telah berjaya memanipulasi isu 1MDB ini setiap kali berceramah kepada rakyat.²⁰

Satu lagi isu nasional yang turut memberi kesan kepada prestasi BN di Silam ialah isu FELDA. Ketidakseimbangan harga sawit antara Semenanjung dan Sabah turut memberi kesan kepada BN. Hakikat bahawa FELDA merupakan *fixed-deposit* UMNO/BN merupakan sesuatu yang tidak dapat dinafikan (Zaini *et al.*, 2016). Ternyata selama ini, FELDA merupakan kubu kuat BN di seluruh Malaysia. Walau bagaimanapun kegagalan menangani harga sawit yang merupakan pendapatan bagi sebahagian besar peneroka FELDA sangat memberi kesan kepada BN termasuk peneroka FELDA Sahabat. FELDA mempunyai seramai 570,000 pengundi yang membabitkan 53 kerusi parlimen dan 93 DUN di seluruh negara (Ahmad Faris, 2018). Harga sawit yang tidak seimbang sangat terkesan kepada peneroka FELDA yang bergantung penuh kepada komoditi ini. Keadaan ini diburukkan lagi bila peneroka merasa seolah-olah tertipu dengan penubuhan FELDA Global Venture (FGV) pada tahun Disember 2007. Peneroka telah dipaksa membeli saham FGV dan telah berhutang serta terpaksa membayar hutang setiap bulan kepada FGV. Malah langkah Tan Sri Isa Samad selaku Pengerusi FELDA memburukkan lagi keadaan dengan membuat pelaburan iaitu membeli hotel di United Kingdom yang merugikan FELDA. Kehidupan peneroka ketara terhimpit dengan kegagalan Najib menangani isu FELDA. Malah langkah pihak pengurusan FELDA sendiri yang tidak membenarkan Assaffal dari PW untuk berkempen di FELDA Sahabat, pada peneroka merupakan sesuatu tidak patut berlaku serta arahan yang datang dari Pusat.²¹

Tidak dinafikan juga kos sara hidup rakyat turut terpalit dengan Najib dalam PRU-14. Kenaikan harga barang dilihat menghimpit kehidupan rakyat yang telah sedia terbeban dengan isu GST. GST merupakan satu isu nasional yang gagal ditangani oleh BN dengan baik. Harga barang-barang meningkat memberi kesan yang sangat ketara kepada rakyat. Hujah pihak kerajaan bahawa GST menyebabkan semua jenis perniagaan tidak dapat mengelakkan diri dari membayar cukai kepada kerajaan. Cuma barangan keperluan dapur seperti beras, tepung, gula, minyak masak, roti dan garam sahaja yang tidak dikenakan GST oleh kerajaan dirasakan keterlaluan dan terlalu sedikit oleh rakyat. Dalam usaha untuk menangkis keluhan dan rintihan rakyat serta pembangkang, BN ternyata menyediakan pasukan bagi mempertahankan serangan pembangkang terhadap GST. Namun, pasukan yang dihantar dengan skrip yang disediakan tidak dapat meyakinkan rakyat. Rata-rata responden yang ditemui mengeluh dengan kenaikan kos sara hidup. Seorang responden ketika ditanya tentang perniagaan restoran yang beliau jalankan di Kunak, menyatakan beliau bertahan sebab sewa kedai murah. Namun dari segi pelanggan beliau menyatakan yang perniagaan semakin menurun (Aisah, 27 April 2018). Seorang pengusaha van juga di Kunak, turut meluahkan pandangan yang sama ketika ditanya mengenai kenaikan kos sara hidup ini, “Susah cari makan, pelanggan pun semakin kurang (Ambok, 27 April 2018)”. Sebaliknya bila ditemu bual di restoran beberapa orang penyokong tegar BN, mereka seolah-olah tidak terkesan dengan pelaksanaan GST ke atas rakyat (Tinjauan di Pekan Kunak, 27 April 2018). Kenaikan kos hidup dihadapi rakyat diburukkan lagi oleh pendapatan isi rumah yang tidak meningkat. Peluang pekerjaan yang diharapkan oleh rakyat tidak dapat disediakan oleh kerajaan BN. Perkara ini mengakibatkan ramai rakyat menganggur tidak dapat menampung kehidupan di Lahad Datu dan mengakibatkan ramai yang berhijrah ke Semenanjung, mencari pekerjaan. Peluang pekerjaan yang disediakan di Lahad Datu hanyalah dalam bidang industri sawit, iaitu di POIC yang sebahagian besarnya tidak dapat diceburi oleh sebilangan besar rakyat.²²

Kempen Pilihan Raya

Seperti biasa BN mendahului parti-parti lain dari segi poster, kain rentang mahupun bendera. Dari segi psikologi, poster, kain rentang serta bendera yang banyak berbanding parti lawan telah memberi kemenangan moral

kepada BN. Hal ini cukup ketara kelihatan sama ada di Kunak, Lahad Datu mahupun di Tungku dipenuhi lautan biru iaitu warna BN di kiri atau kanan jalan. Di Kunak misalnya, sebelum penamaan calon, poster, kain rentang serta bendera PW telah tidak kelihatan kerana masalah pemilihan calon. Oleh itu jentera BN mengambil kesempatan membanjirkan Kunak dari segi poster, kain rentang dan bendera menjadi lautan biru seketika. Dari segi kempen pula, BN memang mendapat liputan media perdana, TV dan akhbar. BN menggunakan sepenuhnya agensi-agensi kerajaan seperti Jabatan Penerangan, RELA, bagi membantu jentera pilihan raya mereka.

Televisyen digunakan untuk tonjolkan Kerajaan BN dengan projek pembangunan serta kejayaan yang telah dicapai. Ceramah diadakan di markas BN yang terdiri selain UMNO juga komponen lain seperti MCA, MIC dan Gerakan. Ceramah yang diadakan melibatkan beberapa calon seperti Datuk Datu Nasrun Datu Mansur (Parlimen Silam), Nilwan Kabang (DUN Kunak), Datuk Yusof Apdal (DUN Lahad Datu) dan Puan Misma Apehdullah (DUN Tungku). Media sosial digunakan untuk menghebahkan ceramah yang diadakan bagi menarik pengundi terutama ahli UMNO untuk hadir. Walau bagaimanapun, tidak seperti ceramah PW yang berjaya menarik ramai untuk hadir, sebaliknya seperti biasa tidak ramai yang hadir di ceramah BN. Tidak sebagaimana PRU-13 yang dikatakan meriah, PRU-14 sebaliknya agak suram. Perkara ini berlaku kerana tiadanya penyelarasan dibuat sehingga calon cuma berkempen di kawasan sendiri sahaja. Berbeza dengan PRU-13, calon yang bertanding dalam PRU-14 membawa diri masing-masing.

Datuk Yusof Apdal dalam dalam satu majlis suai mesra dan makan tengah hari serta kempen meraikan belia Lahad Datu mengingatkan peranan belia sebagai bakal pemimpin masa depan.²³ Datuk Yusof dilihat cukup mesra melayan belia dalam majlis tersebut. Dalam ucapannya, Datuk Yusof berjaya mencuit hati belia mengenai pentingnya peranan mereka sehingga kerajaan telah menggubal Dasar TN50. Lebih signifikan lagi kerajaan juga memikirkan perlunya disediakan rumah bagi belia-belia ini. Jelas Datuk Yusof lagi, “Kita tolak kerajaan, kita tolak sebuah kerajaan yang akan pastikan TN50 dapat dicapai.” Calon Tungku pula dalam kempennya, agak kecoh. Kekecohan ini disebabkan oleh beberapa perkara. Pertama kerana Mizma merupakan calon pilihan Wanita UMNO yang terpaksa diiyakan oleh Tan Sri Musa Aman

kerana mahukan sokongan Wanita, jika beliau bertanding kerusi Naib Presiden UMNO. Kedua, protes beberapa pemimpin etnik lokal yang membantah pencalonan Mizma. Ketiga, aduan daripada Pusat Daerah Mengundi (PDM) mengenai ketiadaan wang diperuntukkan bagi mengerakkan jentera kempen di peringkat akar umbi. Masalah dihadapi dikatakan kerana wang disalurkan tidak sampai kepada PDM. Berhadapan dengan dua masalah iaitu protes pemimpin etnik lokal serta ketiadaan wang bagi PDM mengerakkan jentera telah memaksa Mizma menggunakan ceramah beliau untuk menjelaskan kepada pengundi mengapa mereka perlu memilih beliau berbanding calon PW, iaitu Assaffal yang merupakan anak tempatan Tungku.²⁴ Di Kunak, jentera BN Kunak berjaya mengatur ceramah dijalankan dengan sistematis. Markas BN di rumah Nilwan, berjaya mengatur gerak gempur dilakukan oleh kedua-dua Kumpulan Puteri dan Wanita UMNO.

Namun berbeza dengan Norazlinah Arif, calon PW Kunak, yang menyatakan bahawa selain ceramah, beliau mendekati golongan belia melalui Facebook. Norazlinah ternyata begitu yakin beliau mampu mempengaruhi golongan belia yang akan memberi kemenangan kepada PW. Ketiadaan penyelarasan jentera UMNO/BN cukup ketara di Parlimen Silam. Ini dibuktikan dengan adanya dua entiti Wanita yang dikenali sebagai Wanita Parlimen (beruniform warna biru digerakkan di bawah Nasrun) dan satu lagi Wanita Silam (beruniform merah di bawah Yusuf Apdal selaku Ketua Bahagian) (Nani, 2 Oktober 2018).

Keputusan PRU-14

Setelah keputusan diumumkan pada 9 Mei 2018, pengundi Parlimen Silam telah dimaklumkan keputusan yang BN telah kalah 4-0 kepada PW. Ketiga-tiga DUN Kunak, Lahad Datu dan Tungku serta Parlimen Silam telah jatuh ke tangan PW. Tiada siapa yang dapat menggugat kawasan yang selama ini menjadi fixed deposit BN sejak 1994, kini telah terlepas daripada BN. Congakkan awal, BN tiada masalah kehilangan Parlimen Silam kerana ketidak-popularan Nasrun dalam kalangan pengundi. Malah kalah Silam, menang Lahad Datu itulah yang diperkatakan oleh beberapa responden yang ditemui, iaitu undi silang.²⁵ Kekalahan Nasrun selain dari sifat sombong,

juga kerana sifat berkiranya dengan pengundi Silam. Malah dalam kalangan pengundi keturunan Suluk dan Idaan sendiri tidak merasakan yang beliau sebahagian dari mereka meskipun Nasrun berdarah campuran Suluk-Idaan. Bagi pengundi keturunan Bajau, mereka terkilan dengan sikap anti-Bajau beliau. Nasrun ternyata terbawa-bawa oleh kekalahan beliau kepada Datuk Yusof Apdal dalam pemilihan Ketua Bahagian Silam. Datuk Mohamaddin Ketapi yang berjaya mengalahkan Nasrun merupakan orang lama yang membuat *comeback* pernah menjadi DUN Lahad Datu selama dua penggal mewakili PBS. Mohamadin mendapat 23,352 undi berbanding Nasrun, 16,951. Dalam PRU-13, Nasrun mengalahkan Badrulamin Bahron dengan mendapat undi sebanyak 23,058 berbanding lawannya, 9,671. Paling mengejutkan kekalahan Datuk Yusof Apdal kepada Haji Dumi, seorang pesara polis. Haji Dumi langsung tidak mempunyai karakter seorang pemimpin berbanding Yusof Apdal yang terbukti sebagai YB Lahad Datu sebelum ini. Yusof yang mendapat 8,372 undi berbanding Haji Dumi mendapat 11,304. Dalam hal ini, faktor Bajau bukan punca kemenangan Haji Dumi kepada Yusof kerana kedua-dua merupakan Bajau. Meskipun Yusof dan Shafie adik beradik, tetapi undi diperoleh Haji Dumi adalah atas sokongan kepada pemimpin utama PW, iaitu Shafie. Dalam PRU-13, Yusof menang ke atas Dr Hamid Awong dengan mendapat 12,949 berbanding lawannya 4,534 undi.

Di Kunak pula, kekalahan Datuk Nilwan Kabang kepada cucu saudaranya Norazlinah Arif dengan perbezaan undi sebanyak 268 sahaja. Nilwan telah memegang Kunak selama tiga penggal. Jelas undi yang diterima Nilwan agak merosot berbanding PRU-13, beliau mendapat 6,394 undi berbanding lawannya Hussein Ibnu Hassan, 1,034 sahaja. Dalam hal ini, seperti yang dijelaskan di atas, kekuatan PW adalah kerana kemampuannya untuk mendapatkan sokongan daripada penduduk di Kunak. Dalam hal ini, kekuatan calon PW, Norazlinah adalah kerana beliau merupakan seorang yang mempunyai darah campuran Bugis dan Bajau yang dilihat sebagai kekuatan kepada beliau di kawasan yang mempunyai majoriti pengundi Bugis-Bajau ini. Tidak menghairankan apabila beliau diterima dengan baik dalam kalangan pengundi. Di samping itu, isu-isu yang dibincangkan di atas terus menjadi faktor utama kepada kekalahan BN dan penerimaan pengundi kepada calon PW terbabit.

Hasrat Mizma untuk menang di Tungku juga tidak kesampaian. Jelas perebutan menjadi calon di kawasan Tungku, sangat-sangat memberi kesan kepada harapan Mizma untuk menang. Isu pencalonan sebenarnya bukan satu isu baru dalam UMNO/BN. Ia sering berlaku dalam PRU tetapi tidaklah seperti yang berlaku dalam PRU-14. Mizma kurang bernasib baik, telah terpilih sebagai calon namun terpaksa akur kalah kepada Assaffal. Meskipun kalah, Mizma tetap memberi tentangan yang sengit dengan mendapat 5,294 undi berbanding Assaffal, 6,295 iaitu cuma kurang 1,001 undi sahaja. Berbanding dengan PRU-13, arwah Datuk Suhaili menang mudah ke atas lawannya, mendapat 7,848 undi dan Johani Abdul Halim pula 2,364. Tidak dapat dinafikan bahawa isu pemilihan calon di Kunak membawa perpecahan dalaman UMNO/BN yang sangat serius serta dilemahkan pula dengan tiadanya kerjasama dari jentera Lahad Datu serta Kunak. Masing-masing jentera PRU membawa haluan masing-masing. Dari jumlah undi diperoleh Mizma, FELDA jelas masih fixed-deposit BN di Tungku. Assaffal pula dapat undi dari penduduk Bajau dari kampung dari Tanjung Labian, Tambisan, Kampung Ulu Tungku, Kampung Binuang, Kampung Makuau dan Kampung Bakapit.

KESIMPULAN

Berdasarkan temu bual serta pemerhatian di lapangan mengenai kekalahan BN di Parlimen Silam serta DUN-Kunak, Lahad Datu dan Tungku dapatlah disimpulkan bahawa rakyat merupakan penentu kemenangan sesebuah parti dalam pilihanraya yang diadakan setiap lima tahun di negara ini. Sebenarnya jika BN belajar dari sejarah, kejatuhannya boleh dielakkan. Namun kekuasaan dalam politik melemaskan ahli politik sehingga tidak sedar mereka sebenarnya sangat bergantung kepada rakyat. Ahli-ahli politik lupa untuk melihat ke bawah iaitu kepada rakyat, sebaliknya leka mengumpul kekayaan dan cuma kembali bertemu rakyat lima tahun kemudian. Setiap rungutan serta keluhan golongan rakyat merupakan petanda yang perlu diambil kira oleh parti yang memerintah dalam konteks ini, BN. Pengundi Parlimen Silam, sudah muak dengan janji manis serta mulus BN. Seperti yang lain juga rakyat Silam merasakan tekanan oleh kenaikan kos hidup yang gagal ditangani oleh Kerajaan BN yang berkuasa. Isu 1MDB meskipun tidak difahami oleh rakyat di Silam tetapi diketahui sebagai punca kesempitan hidup mereka. GST memburukkan lagi keadaan bila tiba-tiba rakyat miskin pun terpaksa

menanggung beban ini. Lebih signifikan lagi BN juga gagal menangani isu setingan yang berlarutan dan diburukkan lagi dengan layanan Pejabat Daerah Lahad Datu ke atas mereka. Ketidakpedulian dan kegagalan Kerajaan BN di bawah Najib menangani isu-isu ini telah diterjemahkan oleh rakyat Silam dalam pilihan raya melalui undi di peti undi. Tidak seperti di Semenanjung (kecuali Kelantan, Terengganu dan Kedah), Sabah punyai pengalaman menukar kerajaan seperti yang berlaku pada tahun 1976, USNO diganti Berjaya serta kemenangan PBS pada tahun 1985 dan kemunculan UMNO/BN menggantikan PBS pada tahun 1994. Kesilapan tidak belajar dari sejarah bahawa parti memerintah tidak kekal lama di Sabah memakan diri meskipun UMNO/BN kekal berkuasa selama 24 tahun. Lebih mendukacitakan UMNO/BN, mitos bahawa Parlimen Silam sebagai fixed deposit telah dileburkan oleh Parti Warisan dalam PRU-14.

PENGHARGAAN

Para penulis ingin mengucapkan ribuan terima kasih kepada pihak UMS melalui geran penyelidikan SDK0038-2018. Para penulis juga ingin mengucapkan ribuan terima kasih kepada rakan-rakan dan penilai di atas komen yang membina bagi memperbaiki makalah ini.

NOTA

- ¹ Satu lagi dimenangi oleh Ignatius Dorell Leiking di Penampang kubu kuat Kadazan. BN cuma menang 22 kerusi Parlimen dalam PRU-13.
- ² Tindakan perlanungan suku Bajau Pulau Omdal menculik individu untuk dijual sebagai hamba abdi dianggap satu ancaman oleh BNCC. Hal ini kerana penculikan juga melibatkan orang Bulungan yang berasal dari wilayah Belanda. Pihak BNCC bimbang tindak balas dari pihak Belanda. Ekorannya tindakan keras BNCC menghantar kapal perang dan mengebom penempatan ini telah diambil mengakibatkan Panglima Abdul Rahman, ketua suku Bajau Pulau Omdal serta pengikut telah ke Silam memohon maaf kepada pihak kompeni serta meminta dibenarkan membina semula penempatan. Manakala, penempatan di Teluk Darvel, suku Bajau telah digalakkan oleh BNCC untuk menanam padi dan kelapa.
- ³ Suku Bajau-Suluk sering diguna pakai oleh penduduk di pantai timur Sabah. Terminologi Bajau-Suluk merujuk kepada: 1) Individu yang berbangsa Suluk tetapi mengaku Bajau disebabkan oleh status mereka yang tidak mempunyai dokumen; 2) perkahwinan campur antara Bajau-Suluk; 3) Merujuk kepada Peranakan, iaitu mak atau bapak Suluk berkahwin dengan Bajau.
- ⁴ Selain Lahad Datu, suku ini juga terdapat di daerah Tawau, Sandakan dan Kunak. Kebiasaannya yang tinggal di luar Lahad Datu disebabkan mereka bekerja.

- ⁵ Seperti yang telah dijelaskan sebelum ini, penempatan suku Bajau telah pun ada di Silam. Jarak Semporna - Silam yang berdekatan membolehkan penghijrahan berlaku. Kebiasaannya, penghijrahan berlaku dalam kalangan keluarga Bajau ataupun sebab perkahwinan.
- ⁶ Misalnya di sekitar kawasan-kawasan setingan ini terdapat sekitar 4,000 lebih pengundi BN.
- ⁷ Wakil rakyat yang dimaksudkan ialah Datuk Yusuf Amat Jamlee.
- ⁸ YB Nasrun pernah selama dua penggal menjadi ADUN Lahad Datu dari 2004–2008 sebelum bertanding di Parlimen Silam pada 2013 dan 2018.
- ⁹ Keadaan diburukkan lagi kerana kedua-dua YB tidak sehaluan.
- ¹⁰ Sehingga ada jambatan roboh tidak dibaik pulih.
- ¹¹ Seorang responden di Kunak mengadu yang mendapat flat PPR kebanyakan yang tidak layak dan yang tidak memohon.
- ¹² Hampir setiap responden yang ditemui di Pekan Kunak menyentuh mengenai hal ini. Seolah Singh diutamakan, rakyat diketepikan.
- ¹³ Nilwan berusia dalam 60an dan baharu sahaja menjalani pembedahan.
- ¹⁴ Tungku merupakan kawasan yang luas saiznya dan meletakkan wanita dilihat tidak mampu ditangani calon.
- ¹⁵ Keluhan rakyat di Tanjung Labian bahawa wakil rakyat tidak pernah turun melawat mereka, ketika penulis melawat pada tahun 2001 ketika YB Suhaili mula menjawat jawatan.
- ¹⁶ Mereka menumpang di rumah saudara atau kenalan kerana mudah mendapatkan pekerjaan atau meminjam jika kesesakan wang.
- ¹⁷ Pada tahun 2002, Ketua Menteri Sabah, Datuk Chong Kah Kiat telah mengimplementasikan dasar menghapuskan pendatang tanpa izin, pembalakan haram serta bom ikan.
- ¹⁹ Perintah berkurung ini melibatkan tujuh daerah dalam kawasan ESSZONE termasuk antara lain Beluran, Sandakan, Kinabatangan, Lahad Datu, Kunak, Semporna dan Tawau.
- ²⁰ Penulis turut hadir dalam siri ceramah Parti Warisan di Lahad Datu iaitu di Kampung Silam pada 2 Mei 2018.
- ²¹ Penulis berada di FELDA Sahabat iaitu di Cenderawasih ketika itu ceramah Assaffal P. Alian dihalang oleh pihak pengurusan FELDA Sahabat pada 4 Mei 2018.
- ²² Responden pernah mengikuti forum belia yang dihadiri oleh Datuk Datu Nasrun sebagai panel dan dalam sesi soal jawab ketika ditanya tentang peluang pekerjaan yang ditawarkan di Lahad Datu menyatakan ianya dalam bidang perladangan, industri kimia dan kejuruteraan (yang kesemuanya berkait dengan POIC).
- ²³ Penulis turut hadir dalam majlis yang diadakan ini pada 30 April 2018.
- ²⁴ Antara pemimpin lokal yang dimaksudkan ialah Mohamed Saringit, Hajah Saliha Wahid serta Haji Abdul Halim Ghulam Hassan telah menunjukkan minat bertanding kerusi Tungku.
- ²⁵ Undi silang merujuk kepada situasi jika kawasan Parlimen atau DUN dikuasai BN dan pembangkang kuat, ditambah pula calon parlimennya tidak popular, mereka sanggup kehilangan kerusi tersebut asalkan kerusi DUN dimenangi.

RUJUKAN

- Ahmad Faris Abdul Halim. (2018). Ke mana undi FELDA? *Utusan Malaysia*, 10 Januari.
- Berita Harian. (2016). Haram bot pam di pantai timur Sabah. Dilayari daripada <https://www.bharian.com.my/node/146058> pada 21 April.
- Baszley Bee Basrah Bee, Sabihah Osman & Nordin Sakke. (2009). *Asas kajian persempadanan negeri Sabah*. Kota Kinabalu: UMS.
- Chin, J. (2018). Scratching the itch out east with Warisan. *New Mandala*. Retrive from <http://www.newmandala.org/scratching-itch-east-warisan/> on 22 April.
- Eko Prayitno Joko. (2014). Isu Pemilikan Wilayah Pantai Timur Sabah: Satu Penelusuran daripada Sudut Sumber Sejarah. *Jurnal Kinabalu*, 20, 1–34.
- Eko Prayitno Joko, Zaini Othman & Saat Awg. Damit. (2016). Belia dan kelangsungan hegemoni Barisan Nasional: Kajian kes Pilihan Raya Umum 13 di Sabah. *Jurnal Komunikasi Borneo Edisi Khas*, 1–18.
- Gusni Saat. (2008). Implikasi politik Melayuisme Sama-Bajau di Malaysia, *Jurnal SARI*, 26, 63–70.
- Kementerian Kerajaan Tempatan & Perumahan (KKTP). (2018). Pelan strategik 2011–2015: Kementerian Kerajaan Tempatan dan Perumahan Sabah. Dilayari daripada <http://www.sabah.gov.my/mlgh/Perancangan%20strategik-%20KKTP%20Sabah.pdf>
- Lee Kuok Tiung. (2015). Pembangkaian berita isu Tanah Hak Adat Anak Negeri (NCR) dalam akhbar tempatan Sabah: Analisis perbandingan antara Daily Express dan New Sabah Times. *MANU*, 22, 107–136.
- Md. Saffie Abdul Rahim. (2017). Kuasa, kepimpinan dan semangat nasionalisme etnik Bajau Teluk Darvel sebelum Perang Dunia Kedua. Dlm. Mat Zin Mat Kib, Christna Andin & Ismail Ali (Eds.). *Pluralisme: Etnisiti di Sabah & Sarawak*. Kota Kinabalu: Penerbit UMS.
- Md. Saffie Abd. Rahim. (2007). Jepun di Borneo Utara: Migrasi dan kegiatan ekonomi, 1884–1941. Kota Kinabalu: Penerbit UMS.
- Mohammad Agus Yusoff. (2006). *Malaysian federalism: Conflict or consensus*. Bangi: Penerbit UKM.
- Mohammad Raduan Mohammad Ariff. (1995). *Dari pemungutan tripang ke penundaan undang: Sejarah perkembangan perusahaan perikanan di Borneo Utara, 1750–1990*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Oh Ei Sun. (2013). From fixed deposits to kingmakers: Election, East Malaysia & the Federal-state relations. *RSIS Commentaries*, No. 057/2013.
- Ramli Dollah & Eko Prayitno Joko. (2015). Dasar memakmurkan jiran dan penglibatan Malaysia dalam proses keamanan di Selatan Filipina. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 42 (1), 77–112.

- Ramli Dollah & Kamarulnizam Abdullah. (2017). Kepadatan Pembangunan Ekonomi dan Dasar Tenaga Kerja di Sabah, 1960an–1980an. *MANU*, 25, 49–74.
- Ramli Dollah & Kamarulnizam Abdullah. (2018). The Securitization of Migrant Workers in Sabah, Malaysia. *Journal of International Migration & Integration (JIMI)*, 19 (3), 717–735.
- Ramli Dollah & Mohd Zambri Suharani. (2015). Fungsi dan peranan ESSCOM dalam menjamin keselamatan Sabah: Satu perbandingan persepsi antara komuniti Luar dan komuniti ESSZONE. *Jurnal Komunikasi Borneo*, 2, 1–28.
- Ramli Dollah & Zainus Sagi Khusyairy Pangkas. (2017). Aktor bukan negara dan Keselamatan Nasional di Malaysia: Tentera Diraja Sulu dan pencerobohan Lahad Datu 2013. *Akademika*. 87 (3), 17–31.
- Ramli Dollah, Wan Shawaluddin Wan Hassan, Diana Peters & Zaini Othman. (2016). Old threats, new approach and national security in Malaysia: Issues and challenges in dealing with cross-border crime in East Coast of Sabah. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7 (3), 178–186.
- Ramli Dollah, Zaini Othman, Wan Shawaluddin Wan Hassan & Salmie Jemon. (2017). Peranan peristiwa dalam pembentukan Identiti: Peristiwa Tanduo 2013 dan Pembentukan Identiti Masyarakat Suluk (Tausug) di Sabah. *Jurnal Kinabalu*, 23, 21–42.
- Ramli Dollah & Wan Shawaluddin Wan Hasan. (2006). Jenis-jenis dan masa depan pengangkutan air dalam kalangan masyarakat Bajau dan Suluk di Sabah. *Malaysia dari segi Sejarah*, 34, 121–138.
- Ramli Dollah. (2004). Lanun atau Mundu di Sabah? *JATI: Jurnal Jabatan Asia Tenggara Universiti Malaya*, 9, 171–188.
- Singh, R.D.S. (2001). *The Making of Sabah: The dynamics of indigenous society*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Tilman, R.O. (1976). Mustapha's Sabah, 1968–1975: The Tun steps down. *Asian Survey*, 16 (6), 495–50.
- Utusan. (2013). Yusop Apdal cabar Nasrun di Bahagian Silam. Dilayari daripada <http://ww1.utusan.com.my> pada 21 Sept.
- Utusan. (2018). Keputusan PRU-14 Silam. Dilayari daripada <http://www.utusan.com.my> pada 11 Mei.
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Md. Saffie Abd, Rahim. (2008). Pendatang tanpa izin dan PRU-12: Kes Sabah. *Jurnal Kinabalu*, 14, 131–142.
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Ramli Dollah. (2007). Impak kehadiran pendatang Filipina di Kampung-kampung Air: Satu tinjauan di Sabah. *Jurnal Kinabalu*, 13, 89–114.
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Ramli Dollah. (2008). Isu-isu keselamatan di Sabah dan impak kepada Malaysia. *JATI: Jurnal Jabatan Asia Tenggara Universiti Malaya*, 13, 49–68.
- Wan Shawaluddin Wan Hassan & Ramli Dollah. (2011). *Pendatang dan keselamatan di Sabah*. Kota Kinabalu: Penerbit UMS.

- Wan Shawaluddin Wan Hassan, Ramli Dollah & Ahmad Mosfi Mahmood. (2012). Illegal immigrants and the election in Sabah, Malaysia. *Korean Review of Crisis & Emergency Management*, 6, 249–267.
- Warren, J. F. (1971). *The North Borneo Chartered Company's Administration of the the Bajau 1878–1909*. Athens, Oh: Center for International Studies, Ohio University.
- Warren, J. F. (1977). Slave Markets and Exchange in the Malay World: The Sulu Sultanate 1770–1878. *Journal of Southeast Asian Studies*, 8 (2), 162–175.
- Warren, J. F. (2002). *Iranun & Balangingi: Globalization, maritime raiding and the birth of ethnicity*. Singapore: Singapore University Press.
- Warren, J. F. (2007). *The Sulu Zone 1768–1898: The dynamics of external trade, slave, & ethnicity in the transformation of a Southeast Asia maritime state*. Singapore: NUS Press.
- Weiss, M. (2014). Introduction: Patterns and puzzles in Malaysian electoral dynamics. In Weiss, M. (Ed.). *Electoral dynamics in Malaysia: Findings from the grassroots*. Singapore & Kuala Lumpur: ISEAS & SIRD.
- Zaini Othman, Eko Prayitno Joko, Ramli Dollah, Amrullah Maraining & Kim Jong Eop. (2016). Malaysia's 13th General Election: Sabah-Barisan Nasional Fixed-Deposit State? *Southeast Asia Review*, 26 (3), 91–118.

TEMU BUAL

- Temu bual dengan Ahmad Ali (bukan nama sebenar) pada 3 Oktober 2018 di Kota Kinabalu.
- Temu bual dengan Aisah Tordi (bukan nama sebenar) pada 27 April 2018 di Kunak.
- Temu bual dengan Ambok Ali (bukan nama sebenar) pada 27 April 2018 di Kunak.
- Temu bual dengan Datuk Nilwan Kabang pada 27 April 2018 di Kunak.
- Temu bual dengan Fitri Amat (bukan nama sebenar) pada 18 Jun 2018 di Lahad Datu.
- Temu bual dengan Haji Ismail Haji O.T. Ator pada 17 Jun 2018 di Lahad Datu.
- Temu bual dengan Nani Ahmat (bukan nama sebenar) pada 2 Oktober 2018 di Kota Kinabalu.
- Temu bual dengan S. Muguthan, wartawan The Star pada 22 Mac 2018 di Kota Kinabalu.
- Temu bual dengan Sani Ali (bukan nama sebenar) pada 19 Jun 2018 di Lahad Datu.
- Temu bual dengan Tuan Asri Malik pada 22 Jun 2018 di Lahad Datu.
- Temu bual Haji Murshid Haji Mohd Rais pada 17 Jun 2018 di Lahad Datu.
- Temu bual melalui telefon dengan Tuan Haji Iman Haji Ali, Ketua Daerah Lahad Datu pada 30 September 2018.

